

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας
Διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου

Η ΔΕΚΑΤΗ ΜΟΥΣΑ

Προκειμένον νὰ τιμηθῇ παρὰ τῆς Σχολῆς ἡμῶν ὁ Διδάσκαλος καὶ κορυφαῖος Παιδαγωγὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εὐρισκόμεθα εἰς ἀμηχανίαν, τί ποτε τὸ συναφές θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰσφέρωμεν οἱ μὴ εἰδικοί. Τὸ ἔργον καθιστᾷ εὐτυχῶς εὐκολώτερον ἡ ἀμφιλαφὴς παιδεία καὶ τὸ σύμμετρον τῆς ἐπιστήμης τοῦ τιμωμένου ἀνδρός. Παρ' αὐτοῦ, ἡ τοῦλάχιστον καὶ παρ' αὐτοῦ, ἐδιδάχθημεν ἡμεῖς οἱ νεώτεροι νὰ τιμῶμεν καὶ νὰ ἐκτιμῶμεν τὸν συνδυασμὸν Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ συγχρόνου ἐπιστήμης, τὸν συγκερασμὸν ἰδεῶν καὶ ἰδεωδῶν, τὴν σύνδεσιν νέου πρὸς ἀρχαῖον ἐν τῇ μακραίῳ τοῦ Ἑθνους ἡμῶν δολιχοδρομίᾳ. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου ἵσως δυνηθῶμεν νὰ εἰσφέρωμεν ἀδρομερῆ εἰκόνα τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἧς ἡ Ἑλληνικὴ φυλὴ ἐκαλλιέργησε καὶ μετέδωκε τὰ ἰδεώδη τοῦ ἰδίου ἑαυτῆς δαιμονίου.

Ταῦτα σήμερον εἶναι παρὰ ποτὲ χρησιμώτερα, διότι νέαι τάσεις ἀπολακτίζουσι καὶ ἐνίοτε καὶ καταρῶνται πάντα δεσμὸν πρὸς τὸ παρελθόν. Τοῦτο δὲν εἶναι μόνον ζήτημα κοσμοθεωρίας, εἶναι καὶ ζήτημα μαθήσεως εὐρύτερον στοχαζομένης. Ὅταν ὡς Ἑλλήν ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Παιδαγωγὸς καὶ τὰ ἀνωτέρω ὑποδηλωθέντα ἱστορικὰ φαινόμενα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τότε ἡ παιδαγωγικὴ δὲν εἶναι ἡ εἰδική, μονόπλευρος ἐπιστήμη τῶν γραφειακῶν φιλοσοφικῶν θεωρημάτων ἢ τῶν τέσσε ἀμφιβόλου σκοπιμότητος. Ἡ παιδαγωγικὴ καταντᾷ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Νικόλαος Ἐξαρχόπουλος ἥσκησεν εἴπερ τις καὶ ἄλλος Ἑλληνικὴν παιδαγωγικὴν καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, στάς ἀεῖποτε ἀμπρωτος ἐντὸς τῆς φάλαγγος τῶν ἀγωνιζομένων διὰ τὰς αὐτὰς ἰδέας. Ἦδη τοῦτο καὶ μόνον ἀποτελεῖ τὴν ἀρίστην παιδαγωγικὴν παντὸς λαοῦ καὶ παντὸς αἰῶνος. Τὸ παράδειγμα περισσότερον ἢ ἡ θεωρία φρονιματίζει τοὺς μαθητάς. Ὅταν δ' ἀμφότερα συνυπάρχωσι, τότε ἀποτελεῖται τὸ ἰδεῶδες. Ἡ ἐπιστήμη τῶν ξηρῶν συνταγῶν καταντᾷ σωστὴ Μοῦσα, ἡ δεκάτη Μοῦσα. Καὶ ὁ δέκατος ἀριθμὸς δὲν εἶναι προσθήκη ἰδική μου :

Κατὰ τὸ 1950 συνώδευσα ἐκδρομὴν φοιτητῶν εἰς Αἴγυπτον. Ὅμοῦ μετὰ τινων ἐξ αὐτῶν ἐπεσκέφθημεν μίαν ἐσπέραν τὴν Ἡλιούπολιν, ἔνθα ὑπῆρχεν Ἑλληνικὸν κέντρον ὀνόματι Παλμύρα. Οἱ τοῖχοι τῆς «Παλμύρας»

ἐκοσμοῦντο ὑπὸ ὑδατογραφῶν αὐτοσχεδίου καλλιτέχνου, αἵτινες ἤθελον νὰ παραστήσουν «Μούσας». Τὰ πάντα ἐν αὐταῖς ἦσαν περιέργα καὶ ἀλλόθροα, πάντων περιεργότατος ὁ ἀριθμὸς : Αἱ Μοῦσαι ἦσαν δέκα καὶ ἐφαίνετο σαφῶς, ὅτι ὁ λαϊκὸς γραφεὺς ἀντέγραφέ ποθεν. Ἐν τῷ σημειωματαρίῳ μου ἔχω ἀναγράψει : «Δέκα ἐκ τῶν Ἑννέα αἱ Μοῦσαι : Καλλιόπη, Κλείω, Ἐρατώ, Μελπομένη, Τερψιχόρη, Πολύπνια, Εὐτέρπει, Χαλεία, οὐρανία». Τῆς δεκάτης Μούσης τὸ ὄνομα ἦτο τόσον ἐφθαρμένον καὶ ἀνορθόγραφον, ὥστε δὲν ἠδυνήθηεν νὰ τὸ μαντεύσω.

Βραδύτερον, ἀναγινώσκων μίαν διάλεξιν τοῦ Paul Collart, «A l'École avec les petits Grecs d'Égypte» ἔυρον τὴν ἐξῆς παράγραφον, ἣτις ἐρμηνεύει τὸ πρᾶγμα :

«Ἡ Παιδαγωγία εἶναι λίαν παλαιὰ ἐπιστήμη καὶ οὐδόλως τὴν ἐτελειοποιήσαμεν ἡμεῖς. Ἐνθυμούμαι, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ὅτι εἶδον ἐν τῷ μουσεῖῳ μικρᾶς ἐπαρχιακῆς πόλεως μίαν ζωγραφίαν, ἣς ὁ τίτλος, ἐν τῷ καταλόγῳ, ἐφείλκυσε τὴν προσοχήν μου. Ὁνομάζετο : *Αἱ Μοῦσαι*. Ὅταν ἐπλησίασα, διεπίστωσα μετ' ἐκπλήξεως διασκεδαστικῆς, ὅτι ὁ κατὰ παράδοσιν ἀριθμὸς τῶν Μουσῶν εἶχεν αὐξηθῇ κατὰ μίαν μονάδα. Ταινία κάτωθεν τοῦ πίνακος ἀνέγραφε τὰς Μούσας καὶ ἀνεκάλυψα ὅτι ὁ ζωγράφος, εὐφυολόγος δημιουργὸς μύθων, εἶχεν ἐφεύρει ὡς δεκάτην Μοῦσαν τὴν Μοῦσαν τῆς Παιδαγωγίας. Εἰς τὸ κάτω-κάτω ἴσως δὲν ἔκαμε τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ ἐπανορθώσῃ μίαν λησμοσύνην. Ἰσως ἀπὸ μακροῦ ἡ Μοῦσα τῆς Παιδαγωγίας προσετίθετο, *ἀόρατος καὶ παρούσα*, εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀδελφῶν της...»

Ὅτι οἱ διδάσκαλοι τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ εἶχον συστηματοποιήσῃ τὴν μάθησιν, δημιουργήσαντες ὁρισμένας παιδαγωγικὰς ἀρχάς, καὶ γνωστὸν εἶναι καὶ εἶναι ἔργον τῶν εἰδικωτέρων, ὅπως παρακολουθήσωσι συστηματικῶς τὸ πρᾶγμα. Ἐγὼ ἐνταῦθα θὰ παραθέσω γενικῶς μόνον σημειῖα τινα, ὧν μερικὰ παραλαμβάνω ἐκ τῆς μνημονευθείσης μελέτης τοῦ Collart. Ὁ σκοπὸς μου εἶναι ἄλλος, ὥς ἤδη ἄλλαχού ἐτόνισα : Ὅτι δηλαδὴ πᾶσαι αἱ αἰτιάσεις τινῶν «προοδευτικῶν» παιδαγωγῶν, καθ' ἃς ἡ πλεῖστη ζωὴ τῶν μαθητῶν καταναλίσκεται πρὸ τῶν δυσκολιῶν τῆς γλώσσης ἡμῶν, εἶναι ἀσύστατοι καὶ ἀνιστόρητοι. Ἐπαναλαμβάνω καὶ ἐνταῦθα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔγραψα καὶ ἐκεῖ : Ὅτι δηλαδὴ σήμερον, μετὰ πάροdon *δύο καὶ πλέον χιλιάδων ἐτῶν*, αἱ δυσκολίαι τῶν σημερινῶν μαθητῶν πρὸς ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης τῶν δὲν εἶναι μεγαλύτεραι ἢ τότε. Τοῦτο εἶναι φαινόμενον μεγίστης ἱστορικῆς σημασίας. Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐξελισσομένη κατὰ τρόπον ἀξιόθαυμάστως βραδύν, συντηρουμένη δὲ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας διὰ τῶν ἀφανῶν

1. Chronique d'Égypte No 22, Juillet 1936, σ. 489-507, ἰδίᾳ σ. 506-507.

2. Ἀντιδικία τῶν Τόνων, σ. 74-75.

ἡρώων τοῦ Ἑθνους — τῶν διδασκάλων — ἀποτελεῖ *μοναδικὸν θαῦμα* ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Μοῦ φαίνεται μάλιστα βέβαιον, ὅτι αἱ δύο πρῶται γενεαὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑθνους (ἀπὸ τοῦ 1840 μέχρι τοῦ 1900), κατώρθωσαν εἰς τὸ βραχύτατον τοῦτο διάστημα, ὅπως δημιουργηθῇ *πανελλήνιος γραφομένη γλῶσσα, ἥτις εἰς οὐδεμίαν ἄλλην περίοδον τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑθνους ἦτο τόσον ὁμαλή, καλλιεργημένη καὶ ὁρθόγραφος*. Τοῦτο εἶναι ἐν τῶν θαυμάτων ἐκείνων, ἅτινα μόνῃ ἡ Ἑλληνικὴ Φυλὴ ἔχει ἐπανειλημμένως παρουσιάσει. Δυστυχῶς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ὄργανον κοινῆς συνεννοήσεως διὰ τὰς ἀνωτέρας ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διεφθάρη ὑπὸ τῶν μεταρρυθμιστῶν, οἵτινες ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ κατόπιν εἰσεχώρησαν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐνὸς μεγάλου καὶ ἐνδόξου κόμματος. Ὑπῆρχεν ἡ εὐλογος ἀφορμὴ, ὅτι ἡ καλλιεργουμένη αὕτη γλῶσσα ἦτο ἀκατάλληλος πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ποιήσεως καὶ τῆς λογοτεχνίας. Ἀλλ' ἡ διγλωσσία οὐτε πρωτοφανὴς εἶναι, οὐτε πνευματοκτόνος καὶ ψυχοφθόρος, ὥς ἠθέλησαν νὰ παραστήσωσιν οἱ εἰρημένοι κύκλοι¹. Εἰδικῶς δέ, προκειμένου περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑθνους, λόγοι ἱστορικοὶ καὶ γεωγραφικοὶ συνετέλεσαν, ὥστε ἡ διγλωσσία νὰ εἶναι *θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν* πάσης περιόδου. Ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου, τοῦ πρώτου γραπτῶν μνημείου τῶν Ἑλλήνων, μέχρι τῆς σήμερον, οὐδεμία περίοδος τοῦ Ἑθνους ἡμῶν ὑπῆρξεν ἀπηλλαγμένη τῆς διγλωσσίας. Τὸ τραγικὸν δ' εἶναι, ὅτι καὶ ἂν ἐπικρατήσῃ ἡ σήμερον λεγομένη Δημοτικὴ γλῶσσα, πάλιν ἡ διγλωσσία θὰ ὑπάρχῃ καὶ θὰ εὐρύνεται διαρκῶς, διότι οὗτος *εἶναι ὁ γλωσσικὸς χαρακτήρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἑθνους*. Ἡ θλιβερὰ διαφορὰ θὰ εἶναι μόνον, ὅτι πρῶτον θὰ ἀποκόψωμεν ὀριστικῶς πάντα δεσμὸν πρὸς τὸ μέγα Παρελθόν, καὶ δεύτερον ὅτι θὰ ἔχωμεν ἀντὶ γλώσσης ὁμαλῆς καὶ καταλληλοτάτης πρὸς ἔκφρασιν ὑψηλοτέρων ἐννοιῶν, γλῶσσαν ἀνώμαλον, ἀναρχον, πολύτυπον καὶ ἀκατάλληλον πρὸς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀπαιτήσεις.

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σήμερον ὀνομάζομεν Ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν, καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι θεμελιώδης Εὐρωπαϊκὴ πανεπιστημιακὴ ἀντίληψις τοῦ 18ου καὶ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐρχόμεθα τώρα νὰ τὸ καταστρέψωμεν ἡμεῖς πρῶτοι. Ἡμεῖς δὲ εἴμεθα οἱ ἀπόγονοι ἐκείνων, οἵτινες ὡς ὄργανον ἐκλεκτὸν τῆς Θείας Προνοίας τὸ ἐδημιούργησαν. Ἄν εἰς τὰ δύο ταῦτα χαλύβδινὰ σκέλη στηρίζεται ὁ σημερινὸς Εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός, ἐρχόμεθα τώρα ἡμεῖς νὰ κόψωμεν τὸν δεσμὸν τῆς γλωσσικῆς ἡμῶν παραδόσεως. Τὸν δεσμὸν ὀνομάζομεν δεσμά. Ἡμεῖς ἐν τῷ κόσμῳ εἴμεθα οἱ μόνοι ἀναγινώσκοντες καὶ κατανοοῦντες — ἀκόμη καὶ οἱ ἔχοντες στοιχειώδη μόρφωσιν — τὸ

1. Παραδείγματα διγλωσσίας ἀρχαίων καὶ νέων λαῶν ἔχω συλλέξει ἐν Ἀντιδότη τῶν Τόνων, σ. 50 - 59.

Εὐαγγέλιον εἰς τὴν πρωτότυπον γλῶσσαν, ἐν ᾗ ἡ ἐγράφη ἱερῷ πνεύματι καὶ ἱεραῖς χερσίν. Ὁ κολοσσὸς οὗτος τῆς Ἑθικῆς εἶναι κτῆμα μας πρῶτον καὶ εἶτα κτῆμα τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ θέλομεν νὰ ἀποξενωθῶμεν καὶ τούτου, ἀντὶ νὰ τὸ ἔχωμεν ὡς ἐπιχείρημα, ὄπλον, προπαγάνδαν ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Φυλῆς μας. Μόνον φανατισμὸς εἶναι δυνατόν νὰ ἀποξενοῦται τοιούτων κεφαλαίων.

Μωρία ἀσφαλῶς εἶναι, ἐὰν νομίσωμεν ὅτι εἶναι δυνατόν ποτε καὶ ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα νὰ ἀναστρέψῃ τοῦν. Ἄλλ' ἄς ὑπάρχῃ ἡ διγλωσσία αὕτη, δὲν εἶναι τίποτε τὸ φοβερόν. Καθῆκον μας εἶναι μόνον νὰ μὴ τὴν εὐρύνωμεν, ἀλλὰ νὰ ζητῶμεν ὅπως βαθμηδὸν τὸ χάσμα κλείσῃ δι' ἀμοιβαίων ὑποχωρήσεων. Σήμερον ὑπάρχουν ἐπιστήμονες ἀπὸ τὸ ἐν μέρος καὶ δημοσιογράφοι, λογοτέχναι καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ ὁποῖοι γράφουν γλῶσσαν ὁμαλὴν, μὲ θαυμαστὰ προσόντα πραγματικοῦ πνευματικοῦ ὄργάνου. Ἴδου ἡ προσήκουσα ὁδός. Δὲν ἔχομεν, παρὰ νὰ τὴν ἀκολουθήσωμεν.

Ἐὰν γράφω ταῦτα, ἐπαναλαμβάνω μᾶλλον ταῦτα, εἰς τόμον τιμητικὸν τοῦ Νικολάου Ἐξαρχοπούλου, εἶναι διότι ὁ δὲς καὶ ἀειθαλὴς οὗτος νοῦς δύναται, ὡς τὸ ἀπέδειξε, καὶ νὰ τὰ ἐκτιμήσῃ καὶ νὰ τὰ ἐφαρμόσῃ. Διὰ ταύτης δὲ τῆς ὁδοῦ διήλθεν ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν ἡ παιδεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θέλουν τώρα νὰ κόψουν τὸν δεσμὸν αὐτὸν διὰ τῆς βίας, εἶναι τοῦλάχιστον συγχωρητέοι, ὅταν πρόκειται περὶ ἀμαθῶς φανατισμοῦ. Οἱ λόγιοι ὅμως ἢ οἱ ἐπαγγελλόμενοι τοὺς λόγιους, οἵτινες πράττουναι τοῦτο δῆθεν καὶ λόγῳ ἐπιστήμης, πρέπει νὰ κρίνονται αὐστηρότατα, διότι παραγνωρίζουσι καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς ἀοράτους δυνάμεις, εἰς ἃς ὀφείλεται τοῦ *Ἐθνους ἢ ὑπαρχῆς*, τίποτε ὀλιγώτερον. Ἰδού, ἐπὶ παραδείγματι, αἱ λέξεις ἐνὸς ξένου γνωστοῦ παπυρολόγου, ὅστις γράφει ἐντελῶς ἱστορικῶς καὶ ἔξω παντὸς πλαισίου τῶν Νεοελληνικῶν στρατοπέδων :

«Οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἤδη φιλολογικὸς λαὸς ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι ἡ φιλολογία τοῦ ἰδίου αὐτῶν παρελθόντος *εἶχεν ἀποβῆ ζωτικὸς παράγων τῆς ἰδίας αὐτῶν ὑπάρξεως*. Καθ' ἣν ἐποχὴν κάθε ἄλλο στοιχεῖον, ἔξ ὅσων ἦσαν χαρακτηριστικὰ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχεν ἐξαφανισθῇ ἢ μεταβληθῇ μέχρι τοῦ ἀδιαγνώστου σχεδὸν εἰς τὰ νέα βασίλεια τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, *παρέμεινε μόνῃ ἡ παιδεία των*, δηλ. τὰ γράμματα καὶ τὸ γυμνάσιον.» Ἀλλαχοῦ τονίζει ὁ αὐτὸς λόγιος τὴν «συντηρητικότητα τῆς σχολικῆς παραδόσεως», ἥτις οὕτω ἐδημιούργησε τὴν κλασσικὴν παράδοσιν, ἀδιακόπως μέχρι τῶν Βυζαντινῶν χρόνων. Ἀλλαχοῦ τέλος τονίζει τὰ ἐξῆς σημαντικώτατα, οὐχὶ ἄγνωστα βεβαίως εἰς ἡμᾶς (ἐγὼ τὰ ἐτόνισα ζωηρότατα ἐν τῇ Ἀντιδικίᾳ τῶν Τόνων), ἀλλὰ σπουδαῖα λόγῳ τῆς εἰδικότητός του, διότι τὰ ἀναγινώσκει διὰ μέσου τῶν παπύρων : «Ἄν καὶ ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα διέφερε τῆς γραπτῆς καὶ ἡ τῶν μορφωμένων

τῆς τῶν ἡμιμορφῶτων, ἐν τούτοις ἦτο ἀλανθάσως μία καὶ μόνη γλῶσσα καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ὁμοιομορφίας εἰς τὴν γραφομένην κοινὴν ἦτο μέγας.»¹

Ἰδὸν τώρα περίπου ἡ κατάστασις διδασκάλων καὶ διδασκομένων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν σχολικῶν παπύρων καὶ πινακίων τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς Αἰγύπτου. Εἶναι δὲ τὸ πρᾶγμα ἰδιαιτέρως σπουδαῖον ἐνταῦθα ἀκριβῶς, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦτο μέγα κέντρον τοῦ λογίου Ἑλληνισμοῦ, ὁπόθεν ἠκτινοβόλει ἐπὶ μακρὸν ἡ Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ ἐπιστήμη.

Αἱ μεγάλοι προσωπικότητες τῶν Ἀλεξανδρίνων λογίων ἐξετράφησαν καὶ ἠνδρώθησαν ὑπὸ τῶν ἀφανῶν ἀνδρῶν τοῦ ταπεινοῦ σχολείου, οἵτινες ἐκαλοῦντο γραμματισταὶ καὶ διδάσκαλοι καὶ γραματοδιδάσκαλοι, ἐνίοτε δὲ καὶ καθηγηταί. Πολλὰκις δὲν ἦσαν μόνιμοι. Εἰς περιφερείας μὲ ἀραιότερον Ἑλληνικὸν πληθυσμὸν ἥσκειν νομαδικὴν ζωὴν ἀνερχόμενοι καὶ κατερχόμενοι τὸν Νεῖλον καὶ πηγνύοντες τὸ προσωρινὸν σχολεῖον τῶν εἰς τοὺς σχετικῶς μεγαλυτέρους συνοικισμούς. Ὁ μισθὸς ἦτο βεβαίως εὐπρόσδεκτος, ἀλλὰ δὲν ἦτο ἱκανοποιητικὸς. Ἀπέζων, πτωχοὶ μεταξὺ πτωχῶν, καὶ ἐκ δωρεῶν καὶ ἐκ τροφίμων, ἅτινα οἱ γονεῖς προσεκόμιζον πρὸς αὐτοὺς ὅπως ὑπεκκαίωσι τὸν διδασκαλικὸν ζῆλον. Ὁ ζῆλος οὗτος μετεδίδετο ἐν ἀνάγκῃ εἰς τοὺς σκληροὺς μαθητάς, ἐγκρίσει καὶ τῶν γονέων, διὰ μέσων ἁπλῶν ἀπαξιῶν μὲν ἢ νέας Παιδαγωγικῆς, δὲν γνωρίζω ὅμως ἂν δικαίως. Μετρία χρῆσις σωματικῆς τιμωρίας εἶναι τι, τὸ ὁποῖον συνετίζει περισσότερον παντὸς ἄλλου φιλοτίμου νεαρὰς ὑπάρξεως. Ἀπὸ τὸν «Διδάσκαλον», τὸν τρίτον Μιμίαμβον τοῦ Ἡρόνδα, γνωρίζομεν ὅτι μήτηρ καὶ παιδαγωγὸς ἀμιλλῶνται εἰς ἀπειλὰς κατὰ τοῦ μικροῦ ἀτάκτου. Πινάκιον δὲ ξύλινον ἐν Βερολίῳ περιέχει ὡς ὑπόδειγμα καλλιγραφίας διὰ τὸν μαθητὴν τὴν ἐξῆς βαρυσήμαντον φράσιν, ἥτις ἀλλαχοῦ ἐπαναλαμβάνεται πολλάκις ὑπὸ τύπον τιμωρίας :

Φιλοπόνει, ὦ παῖ, μὴ δαρῆς.

Κατέχομεν πλῆθος ἐπιστολῶν, αἱ ὁποῖαι παρέχουσιν ἀφθόνους πληροφορίας ὡς πρὸς τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν μικρῶν μαθητῶν. Ἡ συνεγασία γονέων καὶ διδασκάλων ὑπῆρχε καὶ τότε ὑπὸ διαφορετικὴν πῶς μορφήν ἢ σήμερον, διότι τὸ ξύλον ἐξετιμᾶτο ἐκατέρωθεν ὡς ἀριστος παιδαγωγός. Ἐκ παραλλήλου τὰ συνεχῇ καὶ ἐκλεκτὰ δῶρα πρὸς τοὺς διδασκάλους ἐνθυμίζουσιν εἰς ἐμὲ ζωηρότατα τὰς διηγήσεις τοῦ πατρὸς μου, ὅστις τὰ ὀλίγα κοπιώδη γράμματα τῆς νεότητός του ἐξέμαθεν εἰς ἰδιωτικὸν σχολεῖον ἐπὶ προσκομίσει ἀφθόνων δώρων κάθε Σαββατόβραδον. Ἐν παιδίον παραπονεῖται πρὸς τὸν πατέρα του, ὅτι δὲν ἔρχεται εἰς τὸ σχολεῖον νὰ ἴδῃ τὰς προδ-

1. C. H. Roberts παρὰ S. Glanville, *The Legacy of Egypt* (1941) σ. 254-255, 261, 264.

δους του. Πρόκειται προφανῶς περὶ ὑποβολῆς τοῦ διδασκάλου, ὅστις δὲν ἔβλεπε νὰ καταφθάνουν τρόφιμα. Πράγματι, ἄλλη τις ἐπιστολὴ περιγράφει οἰκοδόμοινα παχύνουσαν περιστρεῶς καὶ ὀρνίθια οὐχὶ δι' ἑαυτήν, ἀλλὰ διὰ τὸν διδάσκαλον τῆς κόρης της, ἵνα «φιλοπονῇ» περὶ αὐτήν.

Ἐτέρα ἐπιστολὴ (προέρχεται δ' αὕτη ἐκ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου), ἀποτελεῖ εἰκόνα τελείως διάφορον : Ὁ μικρὸς Ἀναστάσιος κατηγορεῖται ὡς ἀνεπίδεκτος μαθήσεως. Ὁ πατήρ, προσβληθεὶς ἴσως διότι ἔχρεώσται μερικοὺς μισθοὺς, εἰδοποιεῖ πρωτίστως τὸν διδάσκαλον ὅτι θὰ τὸν πληρώσῃ μέχρις ὀβολοῦ. Ἀρνεῖται πᾶσαν ἄλλην κατηγορίαν περὶ τοῦ υἱοῦ του, πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι ἀνήσυχος καὶ ἡλίθιος ὁμοῦ, δι' ὃ καὶ ἀπειλεῖ μὲ τὴν σειρὰν του, ὅτι θὰ τὸν παραλάβῃ ἐκ τοῦ σχολείου εἰς τοὺς ἀγροὺς. Ἐν τούτοις συμβουλεύει ἐν τῷ μεταξύ : Τιμώρησον τοῦτον. Φοβοῦμαι ὅτι, ἀφότου ἀπεχωρίσθῃ τοῦ πατρός του, δὲν ἔφαγεν ἄλλο ξύλον καὶ τοῦ ἀρᾶσει νὰ τὸ δοκιμάσῃ ὀλίγον. Ἡ ῥάχis του εἶναι συνηθισμένη μὲ τοὺς ραβδισμοὺς καὶ θέλει τὴν καθημερινὴν του δόσιν !

Εἶναι προφανές, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν συνήθων ὑπερβολῶν, δι' ὧν ἐπιπλήττουν τοὺς μικροὺς μαθητὰς ἔνιοι γονεῖς καὶ διδάσκαλοι. Πάντως ἡ μάστιξ καὶ ἡ ράβδος ἦσαν κανονικοὶ βοηθοὶ τῆς τότε παιδαγωγικῆς ¹.

Τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἐξεμανθάνοντο ἐπιμελῶς εἰς στήλας ὀρίζοντίας ἢ καθέτους, κατὰ τὴν ὁρτὴν ἢ κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους ἐκφορὰν. Τοῦτο ἐκαλλιεργεῖτο περισσότερο ἢ νῦν, διότι, ὑποθέτω, ἦτο ἀναγκαϊότερον ἢ σήμερον, ἀφοῦ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἦσαν ὁμοῦ καὶ ἀριθμητικὰ σημεῖα. Τοιαῦται παρατηρήσεις εἶναι ἀναγκαῖαι, ὅπως μᾶς ἐρμηνεύωσιν ὠρισμένας παιδαγωγικὰς μεθόδους τῶν Ἀρχαίων (ᾗρα καὶ κατωτέρω). Εἴτα ἤρχιζεν ὁ συνδυασμὸς τῶν γραμμάτων πρὸς ἀπάρτισιν συλλαβῶν. Γνωρίζομεν ἀπὸ τὰ σχολικὰ δοκίμια, ὅτι οὐ μόνον οἱ ἀπλοὶ συνδυασμοὶ ἐφηρμοζόντο (βαβεβηβιβοβυβω) ἀλλὰ κατ' εὐθείαν καὶ περίπλοκοι καὶ ἄκρως περίπλοκοι, διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὰ καθαρογλωσσήματα, τοὺς χαλινούς, οἵτινες ἐθεωροῦντο δαμάζοντες τὰς δυσκολίας καὶ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ τῆς γραφῆς. Δὲν πρέπει τὰ λησμονῶμεν, ὅτι μία περίεργος ἀτέλεια τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς ἦτο, ἀντιθέτως καὶ πρὸς τὰ ἱερογλυφικὰ ἀκόμη, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐκείνοι δὲν ἐχώριζον τὰς λέξεις ὅπως ἡμεῖς. Διὰ τοῦτο ἀπητεῖτο μεγαλυτέρα θεωρητικὴ ἄσκησις, ἵνα ἀποβῇ κατόπιν εὐκολωτέρα ἢ ἀνάγνωσις ὁμαλῶν λέξεων ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ. Τουλάχιστον οὕτως ἐρμηνεύω ἐγὼ τὴν εὐρεῖαν παιδαγωγικὴν χρησιμοποίησιν τῶν χαλινῶν, τὴν ὁποίαν συνίσταν ῥητῶς καὶ τινες ῥήτορες ἢ γραμματικοί. Συχνοὶ εἶναι συνδυασμοὶ ὡς :

κναξβιχθυπητησφλεφμοδρωσ,

βεδυζαψχθωινπληκτρονσφιφξ.

Ὁ Collart παραθέτει ὡς χαλινόν, συνενοῦντα πάντα τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου, τὸν ἀκόλουθον συνδυασμόν¹ :

αβροχιτωνδοφυλαξθηραζυγοκαμψιμετωπος.

Ἀμφιβάλλω ὅμως, ἂν πρόκειται περὶ χαλινουῦ, διότι (μὲ ὀλίγην ἐλαστικότητα βεβαίως ὡς πρὸς τὸ ποιὸν τῶν Ἑλληνικῶν), ὁ «χαλινός» ἀναλύεται εἰς κανονικὸν δακτυλικὸν ἑξάμετρον :

ἀβροχίτων δ' ὁ φύλαξ θηρᾶ ζυγοκαμψιμέτωπος.

(—υ— | —υ— | — || — | —υ— | —υ— | —υ—)

Θεωρῶ διὰ τοῦτο πιθανώτερον, ὅτι πρόκειται περὶ γυμνάσματος εἰς τὸ δακτυλικὸν μέτρον μὲ μικρὰν ἴσως δόσιν χαλινουῦ, (εἰς τὴν τελευταίαν μόνον λέξιν, ἀνύπαρκτον οὔσαν, ὡς ἀνύπαρκτος εἶναι καὶ ὁ τύπος θηρᾶω ἀντὶ θηρεῦω. Τὸ μέτρον ὅμως εἶναι ἄψογον).

Προχωρούσης τῆς ἐποχῆς, ἤτοι εἰς τὰς ἀνωτέρας τάξεις, ὡς θὰ εἴπωμεν σήμερον, ἀρχίζει ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς, ὁμοῦ μετὰ συνδυασμοῦ τῶν λέξεων ὅπως ἀποτελέσωσι φράσεις γραμματικῶς ὁρθάς. Γνωμικά, ἀποφθέγματα, συμβουλαὶ κλπ. ἔχουσι τὴν αὐτὴν θέσιν παρὰ τοῖς διδασκάλοις τῶν περὶ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ αἰώνων ἣν ἔχουσι καὶ παρὰ τοῖς σημερινοῖς. Συνήθεις εἶναι ἱαμβοί, ὡς «Ἀρχὴ μεγίστη τοῦ βίου τὰ γράμματα» ἢ «ὁ μὴθὲν ἀδικῶν οὐδενὸς δεῖται νόμου» ἢ «Ζεὺς ἐσθ' ὁ πέμπων τὴν ἐφήμερον τροφήν», ὡς ἡμεῖς εἰς ἀνάλογον ἡλικίαν ηὔχόμεθα παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅπως καταπέμψῃ ἡμῖν τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον. Ποῦ καὶ πού ὑπάρχουσι καὶ γνωμικά, ἅτινα ἢ σημερινῇ Παιδαγωγικῇ θὰ ἔκρινε περιττὰ ἢ πρόωρα. Διδάσκονται οἱ μικροὶ μαθηταί, ὅτι «θάλασσα καὶ πῦρ καὶ γυνὴ τρίτον κακὸν» ἢ ὅτι ὁ Διογένης ἀπεκάλει τὰς γυναῖκας ἀσπίδας καὶ ἐχίδνας, ἢ ὅτι πρέπει τις νὰ λαμβάνῃ ὡς σύζυγον γυναῖκα, οὐχὶ προῖκα². (Ἡ λέξις προικοφραγᾶς εἶναι γνωστὴ ἐξ ἐγγράφων τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος)³. Ταυτοχρόνως προχωρεῖ δι' ἀσκήσεων ἢ σπουδῇ τῆς γραμματικῆς, ἔνθα ζητεῖται ὁ καθορισμὸς τοῦ τονισμοῦ, τῶν ἀντιωνυμῶν καὶ τῶν εἰδῶν τοῦ ἄρθρου, τῶν ρημάτων εἰς -αω ἢ εἰς -μι κλπ. Ὁ διδάσκαλος δίδει τὰς πτώσεις (ὀρθή, γενική, δοτική, αἰτιατική καὶ κλητική) καὶ μίαν φράσιν, ἣν ὁ μαθητὴς ὀφείλει νὰ κλίνῃ καταλλήλως εἰς πτώσεις καὶ ἀριθμούς. Περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς μία τοιαύτη ἀσκήσις ἄθικτος, δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Kenyon⁴. Ὁ διδάσκαλος ἔδωκε μίαν φράσιν, καθ' ἣν ὁ φιλόσοφος Πυθαγόρας ἀποβιβασθεὶς καὶ διδάσκων συνεβούλευε

1. Chronique d'Égypte, ἔ.ἀ. σ. 498.

2. Collart, ἔ.ἀ. 499 - 500.

3. De Vaele, Stud. Presented to Ed. Capps, (Princeton 1936) 90 ἑξ.

4. Collart, ἔ.ἀ. 502.

τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τοῦ κράτους. 'Η φράσις ἔπρεπε νὰ μεταφερθῇ εἰς πάσας τὰς πώσεις καὶ ἀριθμούς. 'Ο μικρὸς μαθητὴς ἔγραψε μὲν ὁρθῶς τὴν κλητικὴν (ὦ φιλόσοφε Πυθαγόρα) καὶ τὴν δοτικὴν (τῷ φιλόσοφῳ Πυθαγόρᾳ), ἀλλ' εἰς τὸν δυικὸν καὶ τὸν πληθυντικὸν ἀπέτυχε (δύο φιλόσοφοι Πυθαγόρας καὶ οἱ φιλόσοφοι Πυθαγόρας). Διερωτᾶται τις, ἂν ἠϋξήθησαν ἔκτοτε μέχρι σήμερον αἱ δυσκολίαι πρὸς ἐκμάθησιν τῆς 'Ελληνικῆς. 'Ασφαλῶς δὲν ἠϋξήθησαν, ἀλλὰ παραμένουσιν ἀκριβῶς αἱ αὐταί.

'Η ὀρθογραφία ἦτο καὶ τότε ἡ κυριωτάτη ὕψως δυσκολία, ὡς εἶναι καὶ σήμερον. Διαγωνισμοὶ ἐγίνοντο καὶ βραβεῖα ἀπενέμοντο εἰς καλλιγράφους καὶ ὀρθογράφους μαθητάς. "Εν ἐπίγραμμα τῆς Παλατινῆς ἀνθολογίας παρέδωκεν εἰς τὴν ἀθανασίαν τὸν μικρὸν παῖδα Κόνναρον, διότι «νικήσας τοὺς παῖδας, ἔπει καλὰ γράμματα ἔγραψεν», ἔλαβε βραβεῖον ὀδοῦντα ἀστραγάλους¹. "Ετερος, ἔφηβος πλέον, ὁ «ὀρθογράφος Νικίας» ἡλικίας 20 ἐτῶν, ἀναφέρεται ὡς διακριθεὶς εἰς τοὺς διαγωνισμούς². Εἰς τὴν ἡλικίαν περὶπου ταύτην ἐδίδοντο καὶ γυμνάσματα πρὸς κατασκευὴν ἐμμέτρου λόγου. Εἶναι δ' ἐξόχως χαρακτηριστικόν, ὅτι εἰς τοιοῦτου εἶδους γυμνάσματα οἱ τότε μαθῆται ὑπέπιπτον εἰς πολὺ σοβαρώτερα σφάλματα ἢ εἰς σημερινὸς καλὸς γυμνασιόταις³. Ταῦτα ἀποδεικνύουσι, πόσον ἔωλα εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα περὶ δῆθεν ἀφαντάστων δυσκολιῶν εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς 'Ελληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ὀρθογραφίας. 'Ο καλὸς διδάσκαλος σήμερον, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν τελειότερων παιδαγωγικῶν μεθόδων, ἔχει πρὸ αὐτοῦ εὐκολώτερον τὸ ἔργον τοῦτο, ἢ ὁ συνάδελφός του πρὸ 2.000 ἐτῶν, ὁπότε τὰ ἀρχαῖα 'Ελληνικὰ ἦσαν εἰσέτι γλώσσα περὶπου μητρική!

'Η ἐγκύκλιος παιδείσις συμπληροῦται καὶ μὲ ἄλλα μαθήματα, ὅσα περὶπου ἐδίδοντο εἰς τὰς ἡμέρας ἡμῶν, διότι τελευταίως ἠϋξήθησαν κατὰ πολὺ τὰ εἶδη τῆς μαθήσεως εἰς τὰ σχολεῖα. Κατέχομεν, ἐπὶ παραδείγματι, τὰ στοιχεῖα τῆς μαθηματικῆς μαθήσεως καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανον οἱ μικροὶ μαθηταὶ πρὸς λύσιν: Πόσους θεατὰς χωρεῖ δεδομένος χώρος δημοσίων θεαμάτων ἢ πόσας ἀρτάβας δύναται νὰ περιλάβῃ τὸ δεῖνα δοχεῖον, γνωστοῦ ὄντος τοῦ σχήματος καὶ τῶν διαστάσεων τούτου. 'Η ἰχνογραφία ἐδιδάσκετο ὡσαύτως, τὰ δὲ περιωθθέντα σχέδια παρουσιάζονται ἄλλοτε μὲν ἀξιοπαρατήρητα, ἄλλοτε δ' ἀμελέστερα, ἀλλὰ πλήρη χαριέσσης παιδικῆς ἀφέλειας. 'Υπάρχουσι πτηνὰ καὶ ζῶα ἀκόπως ἀναγνωριζόμενα, ἀλλ' ὑπάρχουσι

1. Παλατ. 'Ανθολ. VI, 308 = Collart 498.

2. De Vaele, ἐ.δ.

3. "Ορα ἐν τοιοῦτον γύμνασμα, τὸ ὁποῖον ἐπραγματεύθη ἄλλοτε ὁ Wilcken, ἐν 'Αντιδ. τῶν Τόνων σ. 74. Περιέχει ἀνορθογραφίας ὡς ἀνδραγαθημένον, κατάλαγος, λέγιν, ἀσχοσιν, ἀσυνταξίας ὡς γεωργὸς ἀνδραγαθημένων, χορτάσμασιν ἐπιμελούμενος, καὶ ἐπὶ πλέον τὴν ἀνύπαρκτον λέξιν μευεργοῖ.

καὶ ἀδέξια τετράποδα. Ἐν, στηριζόμενον ἐπὶ τροχῶν, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ Δούρειος Ἴππος, ἀλλὰ καὶ Δούρειος ὄνος ἢ Δουρεῖα κάμηλος. Ἰχνογραφήματα τινὰ γελοιογραφικὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστώσι τὸν ἴδιον τὸν διδάσκαλον ἐκ μέρους μνησικάκου μαθητικῆς χειρὸς.

Εἰς πολιτισμόν, ὅστις ἦτο ἡ συνέχεια τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδεώδους, δὲν ἦτο δυνατόν, φυσικά, νὰ λησμονηθῇ καὶ ἡ σωματικὴ ἀσκήσις, Πληροῖ συγκινήσεως καὶ ὑπερφανείας τὴν ψυχὴν τοῦ Ἑλλήνος τὸ γεγονός, ὅτι πανταχοῦ ὅπου εἰσεχώρησαν οἱ Ἕλληνες, εἰσέγαγον συμμέτρως τὴν ἀσκήσιν καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος. Ἡ Βαβυλών, ἐπὶ παραδείγματι, ὑπῆρξεν ἐπὶ χιλιετηρίδας ἡ κοσμοπόλις ἐνὸς τῶν σπουδαιοτάτων πολιτισμῶν τῆς Γῆς. Θέατρον ὅμως καὶ παλαίστραν ἀπέκτησεν ἡ πόλις μόνον ἀφοῦ περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, διότι προηγουμένως ἀμφοτέρω ὑπῆρξαν ἀνύπαρκτοι ἀνάγκαι ¹. Δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅτε τὰ πάντα ἐτράπησαν ἐπὶ τὸ πεζότερον καὶ ἐμπορικώτερον, ἐξεφυλίσθη καὶ ἡ εὐγενὴς σωματικὴ ἀσκήσις εἰς τὴν ἐμπορικὴν καὶ ἀηδὴ μορφήν τοῦ ἐξ ἐπαγγέλματος ἀθλητοῦ. Διεθνεῖς τύποι ἀθλητῶν ἀνεπτύχθησαν τότε, ἀγωνιζόμενοι οὐχὶ περὶ κοτίνου, ἀλλ' ὀργανοῦντες «μάτς» ἀπὸ Σάρδεων καὶ Σιδῶνος μέχρι Νεαπόλεως πρὸς ἀργυρολογίαν. Δὲν γνωρίζει τις ἂν πρέπη νὰ θεωρήσῃ κατάπτωσιν ἢ κατάλοιπον τῆς εὐγενοῦς παραδόσεως τὸ γεγονός, ὅτι τοὺς τύπους τούτους τῶν ἐνίοτε χυδαίων ἀνθρώπων ὑπεδέχοντο εἴτα οἱ συμπατριῶται τῶν μὲ τιμὰς καὶ εὐχαριστίας. Πάντως οἱ ἴδιοι ἠγωνίζοντο οὐχὶ διὰ τὴν ἀπλὴν νίκην, ἀλλὰ καὶ ἵνα χάριν τῆς νίκης τύχωσιν εἴτα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν φόρων, πολλάκις μηνιαίας συντάξεως καὶ ἐνίοτε ἀτελείας οὐ μόνον δι' ἑαυτούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀπογόνους τῶν ². Κατέχομεν τὴν ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων κωμικὴν ἐπιστολὴν Δίου τινὸς πρὸς τὴν σύζυγόν του Σωφρόνην. Περιγράφει τὴν ἀφίξιν του εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἐπ' ἄλλαις ὑποθέσεσιν, ἴσως πρὸς εἰσπραξίν χρεῶν. Οἱ πελάται του ὅμως εἶχον ἀποπτῇ ἐγκαίρως, ἀλλ' ἔσχε τὴν καλὴν τύχην νὰ συναντήσῃ ἀντ' αὐτῶν τὸν Δεσπότην καὶ Βασιλέα. Ἐσκέφθη λοιπὸν νὰ μὴ χάσῃ τὰ ἔξοδά του καὶ ἐζήτησεν ὥς χάριν, ἦν καὶ ἐπέτυχε, νὰ περιληφθῇ εἰς τοὺς ἀγῶνας μεταξὺ τῶν ἀθλητῶν, διότι εἶχεν, ὥς φαίνεται, καλὰς ἀθλητικὰς ἐπιδόσεις. Συνεκόπη ὅμως κακὸς κακῶς ὑπὸ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος παγκρατιαστῶν, τῶν κτηνωδῶν ἐκείνων μορφῶν, ὡς γνωρίζομεν ἀπὸ τῆς συγχρόνου ἀπεικονίσεως ἐν τῇ τέχνῃ. Ἀλλὰ δὲν ἔχασε τὸ θάρρος του. Ἔσχε τὴν φωτεινὴν ἰδέαν, νὰ ὀργανώσῃ ἕτερον ἀγῶνα μεταξὺ τῶν συντρόφων του, ἔνθα διηγωνίσθη παλαίων καὶ ἐνίκησε τοὺς ἀπλοϊκωτέ-

1. Ὅρα τὰ κτίσματα ταῦτα παρὰ R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon, 298 εἰκ. 253.

2. Roberts, ἔ.δ. 269.

ρους τούτους συναδέλφους. Ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν χρηματικὴν ἀμοιβήν, ἱματισμὸν δ' εἰς τοὺς ἀτυχήσαντας συντρόφους του. «Οὕτω — γράφει εἰς τὴν σύζυγόν του — μὴ ἀνησυχῆς. Δὲν ἐπιτύχομεν τὸν φίλον — τὸν χρεώστην δηλαδή — ἀλλ' ἡ Τύχη μᾶς ἀντάμειψεν ἄλλως». Ταῦτα ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελοῦσι κλασσικὸν ἰδεῶδες¹.

Ἡ Λατινικὴ φιλολογία καὶ τὰ κοπτικὰ γράμματα ἐδιδάσκοντο ὡσάντως εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν αἰῶνας (τὰ τελευταῖα ὡς ἀνάγκη λόγῳ τῶν ἐιδικῶν συνθηκῶν τῆς Χώρας), ὥστε τὸ σχολεῖον ἐλάμβανε σχεδὸν τὴν πλήρη μορφήν τοῦ ἡμετέρου κλασσικοῦ σχολείου. Τὴν ἀνωτάτην μόρφωσιν ἐλάμβανον οἱ εὐφρέστεροι καὶ πλουσιώτεροι κατόπιν εἰς τὰς σχολὰς Ρητορικῆς, ἀντιστοίχους πρὸς τὰς Πανεπιστημιακὰς Σχολὰς τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων. Γραμματικοὶ καὶ ρήτορες δὲν εὐρίσκοντο πάντοτε εἰς ὁμαλὰς σχέσεις, διότι αἱ δικαιοδοσίαι συνεχέοντο καὶ οἱ ρήτορες κατηγοροῦν τοὺς διδασκάλους, ὅτι ἀντεπιοῦντο εἰδικότητων καὶ ἔργων μὴ ἀνηκόντων εἰς αὐτούς.

Εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιᾶς παιδείας ἔχομεν σχετικῶς ὀλίγας, ἔνθα ὅμως παρουσιάζονται εἰκόνες ὁμοίωται πρὸς τὴν σύγχρονον γυμνασιακὴν καὶ φοιτητικὴν ζωὴν. Ὁ ἔφηβος ἀναγκάζεται νὰ μεταναστεύσῃ εἰς τὴν πόλιν, νὰ ἐνοικιάσῃ δωμάτιον καὶ νὰ ἔχῃ συνεχῇ ἀνάγκην τῶν βοηθημάτων τοῦ πατρὸς. Τὰς ἀδυναμίας τῆς μαθήσεώς του φορτῶναι συνθηθέστατα εἰς τὴν ράχιν τοῦ καθηγητοῦ του. Οὕτως ἀποσπάσματα ἐπιστολῆς «φοιτητοῦ», γραφείσης πιθανώτατα ἐξ Ἀλεξανδρείας πρὸς τὸν πατέρα, ψέγουσι Δίδυμόν τινα καθηγητὴν, ὅστις εἶναι ἀνίκανος καὶ δὲν συγκρίνεται πρὸς τὸν ἀποθανόντα, Φιλόλογον ὄνοματι. Ὁ Δίδυμος θὰ ἦτο καλὸς μόνον ὡς ἐπαρχιακὸς δημοδιδάσκαλος. Διηγεῖται εἴτα ὁ υἱός, ὅτι παρακολουθεῖ μετὰ τόσου ζήλου τὰ μαθήματα τῶν καθηγητῶν — ὁ Ποσειδώνιος εἶναι εἰς ἐξ αὐτῶν — ὥστε... ἐκλονίσθη ἡ ὑγεία του. Γράφει περαιτέρω, ὅτι μόλις ἔλθῃ καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του θὰ ἀναζητήσῃ εὐρυχωροτέραν κατοικίαν καὶ τέλος εὐχαριστεῖ τὸν πατέρα του, διότι φροντίζει νὰ τοῦ στέλλῃ τρόφιμα ἐκ τοῦ χωρίου. Εἰκόνες τόσον γνώριμοι καὶ ἀπὸ τὴν σημερινὴν ζωὴν τῶν σπουδαστῶν ! Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι τινὲς εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνωτέρας παιδείας, ἱκαναὶ ὁπωσδήποτε διὰ νὰ δώσωσιν ἰδέαν τινὰ τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν μεθόδων τῆς μαθήσεως.

Ἡ Παιδαγωγικὴ ἀποδεικνύεται οὕτως ἐπιστήμη ἀσκηθεῖσα μετὰ συστήματος καὶ ἐπιτυχίας ἤδη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ δὲ σημερινὴ ἐπιστήμη ἐσυστηματοποίησε καὶ ἐπεξέτεινεν ἀπλῶς μεθόδους ἐγνωσμένας καὶ ἐφηρμοσμένας, Ἡ σύμμετρος Παιδεία τῶν Ἑλλήνων, τελειομένη ἐν ταῖς ρητορικαῖς σχολαῖς διὰ Φιλοσοφίας καὶ Ἡθικῆς καὶ μαθήσεως τοῦ Λόγου, ἀπετέλει τοὺς ἄνδρας τοῦ πνεύματος, οἵτινες κατὰ Wilamowitz, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς

1. Roberts, The Greek Papyri, ἔ.δ. 269.

στιγμὰς τῆς τελείας παρακμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐμάνθανον τουλάχιστον νὰ σκέπτονται καὶ νὰ ὁμιλῶσιν ¹. Εἶναι τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἐφήρμοζον τὰ Εὐρωπαϊκὰ Πανεπιστήμια τοῦ 18ου καὶ μέχρι μεσοῦντος τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁπότε ἤκμαζον αἱ «Σχολαὶ Γραμμάτων καὶ Φιλοσοφίας» καὶ ἐμορφοῦντο οἱ οἱ «magistri philosophiæ theoreticæ et doctores litterarum humaniorum».

Τότε ὑπῆρχεν ἡ κοινωνία τῶν εὐπόρων πατρικίων καὶ οἱ ὅμιλοι τῶν μεμορφωμένων ἀσπῶν, οἵτινες ἐθεώρουν ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον τῆς ζωῆς, ἀνεξαρτήτως ἐπαγγέλματος, ὅπως προσλαμβάνωσι καὶ τὴν ἐπιστήμην τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης. Σύλλογοι, ὧν τινες διατηροῦνται μέχρι καὶ τῆς σήμερον, ἐπεμελοῦντο τῆς παιδείας ταύτης καὶ κατέβαλλον τοὺς ὑλικοὺς πόρους πρὸς συντήρησιν καὶ διάδοσιν αὐτῆς. Οὕτως ἐμορφοῦτο ἡ βάσις τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἔνθα ἡ πνευματικὴ ὄντοτης ἐβασίζετο ἐπὶ τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐθερμαίνεται ὑπὸ τῆς εὐγενοῦς ἀκτινοβολίας τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων. Ἡ Χριστιανικὴ Ἡθικὴ ἀπετέλει, ὡς ἐλέχθη ἤδη, τὸ ἕτερον σκέλος τῆς εὐγενοῦς ἐκείνης περιόδου τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἄνθρωποι ἔτρεφον πίστιν καὶ σέβας πρὸς τὸν Δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Αἰσιοδοξία καὶ αἴσθημα ἀνωτερότητος ἐξεπῆδα ἐκ τῆς τοιαύτης μορφώσεως, αὐτοπεποίθησις καὶ θάρρος ἐπὶ τὰ πεπωμένα τῆς ζωῆς. Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ Ὑπέρτατον Ὄν, τὸ καταπέμπον τὸν ἐξευγενισμὸν τοῦ πνεύματος διὰ τῆς τοιαύτης παιδείας, ἔδει νὰ αὐξάνηται, ἀκριβῶς διότι προώδευον αἱ Φυσικαὶ ἐπιστήμαι. Ἡ τοιαύτη δὲ κοσμοθεωρία εὗρισκε τὴν ἀπῆχσιν της καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν διεθνή πολιτικὴν, ἧς μεγάλοι προσωπικότητες ἦσαν ἐμπεφορημένοι τῶν ἀνωτέρω ἰδεωδῶν ².

Σήμερον, δυστυχῶς, τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἀρχοῦντως καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Εὐρώπῃ. Ἡ ὑπέρμετρος πρόοδος καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν, καὶ δὴ τῶν Φυσικῶν, ἐπέβαλε τὴν ἀλλοίωσιν τῶν προγραμμάτων ἤδη ἀπ' αὐτοῦ τοῦ κατωτέρου σχολείου. Ἀντὶ τῆς κλασσικῆς μορφώσεως, ἣτις ἐδημιούργει ἀνθρώπους καὶ πρωτίστως ἀνθρώπους, προσετέθη καὶ τοῦτο καὶ ἐκεῖνο ἐκ παντοίων ἄλλων πεδίων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Εἶναι τὸ γεγονός, καθ' οὗ ζωηρότατα ἐξανίσταται ὁ Wilamowitz ³. Ἄν πιστεύσωμεν, καὶ πρέπει νὰ πιστεύσωμεν τὸν γίγαντα τοῦτον, τὸ γυμνάσιον σήμερον, ἀντὶ ἀνθρώπων μορφώνει

1. U. v. Wilamowitz-Möllendorff, *Erinnerungen* (1928) σ. 73.

2. Ὅρα ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὴν ὥραιαν ἐκθεσιν τῶν πανεπιστημιακῶν προβλημάτων καὶ τὰς ἐπὶ ὥραιότερας σκέψεις τοῦ B. A. van Proosdij (Ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ H. J. Rose) *Two Thunder-Clouds closing in Conflict* (πρόκειται περὶ τῶν δύο μεγάλων φιλολόγων Madvig καὶ Cobet) (Leiden 1954) σ. 4-5.

3. *Erinnerungen* 72-73.

κούφους καὶ ἀνεδαφικούς λογίους μὴ δυναμένους νὰ συλλάβουν τὸ νόημα, οὐδὲ τὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς.

Τοῦτο δυνατόν νὰ ἐπιφέρει τὰ λεθριώτερα τῶν ἀποτελεσμάτων. Οἱ μεγάλοι Φυσικοὶ καὶ οἱ μεγάλοι Τεχνικοὶ τῆς ἀνθρωπότητος, δυνατόν νὰ μεταμορφώσωσι τὴν ὕψιν τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ πλανήτου τούτου. Δυνατόν νὰ ἐπιφέρωσιν ἀφαντάστους εὐκολίας καὶ ἀξιοποιήσεις τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ θὰ ἀπολέσωμεν τὸν *ἄνθρωπον*, ἄνευ τοῦ ὁποίου πᾶσα γνῶσις δυνατόν νὰ ἀποβῇ ἐπιβλαβής, καὶ δὴ τοσούτῳ μᾶλλον ἐπιβλαβής, ὅσῳ δεινότερα εἶναι ἡ πρόοδος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ὑλῆς. Σήμερον περισσότερο παρὰ ποτὲ δύναται τις νὰ ἀναλογισθῇ τὰ ἀποτελέσματα κοσμοθεριῶν, αἵτινες πιστεύουσιν εἰς μόνην τὴν Ὑλὴν καὶ τὴν τυφλὴν δύναμιν τῆς Ὑλῆς. Οἱ μεγάλοι ἐγκέφαλοι τῆς Ὑλικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὅποιοι, μὲ τὴν σημερινὴν μόρφωσιν τοῦ καταμερισμοῦ, εἶναι μεγάλοι μόνον ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἰδικοῦ των, χωρὶς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, εἶναι δυνατόν νὰ καταστρέψωσιν ἄκοντες πᾶν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησεν ὥραϊον καὶ ἀνώτερον ἐπὶ τοῦ κόσμου τούτου : Τὴν Ψυχὴν καὶ τὸ ἄρωμα τοῦ πραγματικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Τὸ Ὅπισω πρὸς τὴν Φύσιν τοῦ Rousseau δὲν ἐβραβεύθη ἄλλοτε ἐπὶ ματαίῳ.

Σήμερον, περισσότερο παρὰ ποτὲ, θὰ ἦτο ἀναγκαῖον ὅπως συνενωθῶσιν ἅπασαι αἱ ἀπομένουσαι πνευματικαὶ δυνάμεις τῆς ἀνθρωπιστικῆς Εὐρώπης, πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἐπικρεμαμένου τῆς ἀνθρωπότητος κινδύνου. Ἡ ἡπειρος αὕτη ἡ γηραιά, ἡ πενομένη, ἡ χειμαζομένη, εἶναι ἐρεῖπιον τῶν τρομερῶν πολέμων. Τὸ ἴδιον αὐτῆς πνεῦμα σπαράσσεται ἥδη καὶ αὐτὸ ὑφ' ἐαυτοῦ κατατρώγεται. Ὁ χιτὼν μετέδωκε τὸ πῦρ εἰς τὰς σάρκας τοῦ σώματος, ὥς ἄλλοτε εἰς τὸν Ἡρακλέα. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ὁ προορισμὸς τῆς γηραιᾶς ἡμῶν ἡπείρου εἶναι τρισμέγιστος διὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Πρέπει νὰ μὴ ἀφήσωμεν τὴν ἀνθρωπιστικὴν παιδείαν νὰ σβύσῃ καὶ πρέπει νὰ τὴν συντηρήσωμεν διὰ νὰ ἡμερώσῃ ἅπαξ ἔτι τὴν ἀνθρωπότητα.

Ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως οὐδεὶς εἶναι διατεθειμένος νὰ παρίδῃ τὰς δυσκολίας. Σήμερον ἡ ἀνθρωπότης ἔχει χάσει τὴν ψυχραιμίαν, πρὸ τῶν ἐκκλητικῶν προόδων ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Ὑλῆς. Αἱ ἄλλοτε φωτεινότεραι χῶραι τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πολιτισμοῦ παραχωροῦσι τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο εἰς τὴν σύγχρονον παιδείαν ἐκ τοῦ πεδίου τούτου, εἰς βάρος δὲ τοῦ humanismus πάντοτε, ἦτοι εἰς βάρος τῶν *ἀνθρώπων*. Μία καὶ μόνη λύσις φαίνεται δυνατή, ἐκτὸς ἐὰν ἀπότομος ἀντίδρασις ἤθελε τρέψῃ καὶ πάλιν τὴν Εὐρώπην πρὸς τὰ ἴχνη τοῦ προσφάτου αὐτῆς παρελθόντος : Νὰ περιορίσωμεν, ἔστω, τὴν κλασσικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ νὰ τῆς δώσωμεν ὅλην τὴν ἀξίαν καὶ τὴν λάμπιν, τὴν ὅποιαν εἶχεν εἰς τὸ παρελθόν. Οὕτω θὰ δημιουργήσωμεν πυρῆνα πραγματικῆς ἀξίας, ὅστις εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἡπειρον ἡμῶν εἰς τὰ ἀνθρωπιστικὰ θέσμια. Σὺν τῷ χρόνῳ, ὅταν ὁ κόσμος θὰ ἴδῃ καθαρώτερον ὅσα ὀλί-

γοι μόνον τώρα βλέπουν, θὰ καταστῇ ἴσως δυνατὸν ὁ ἀνθρωπιστικὸς οὗτος πυρὸν νὰ ἀποτελέσῃ ἐκ νέου τὴν ζύμην τῆς ἀνθρωπότητος. Σήμερον ἡ Εὐρωπαϊκὴ ἡπειρος δὲν ἔχει ἄλλον ὑψηλότερον προορισμόν. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁπότε αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ κατηύγαζον εἰσέτι τὸ πνεῦμα τῆς ἡπείρου μας, ἡ αὐτοπεποίθησις ἐνὸς ἀνθρωπιστοῦ ἐξεφράσθη ὡς ἑξῆς ἀπὸ πανεπιστημιακῆς καθέδρας :

«*Deus Europaeis usus consilia suae Providentiae perfecit*». (Ὁ Θεός, τοῖς Εὐρωπαίοις χρώμενος, ἐπέρανε τὰς βουλὰς τῆς ἑαυτοῦ Προνοίας) ¹. Ὁ αὐτὸς Θεὸς πρέπει νὰ βοηθήσῃ καὶ πάλιν τὴν Εὐρώπην, ὅπως ἐκπληρώσῃ τὸν μέγαν αὐτῆς ἀνθρωπιστικὸν προορισμόν.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

1. Οὗτος ἦτο ὁ P. Hofman Peerlcamp (*Annales Academiæ Lugduno-Batavæ* 1822), ὅρα Proosdij ἐ.ἀ. 5 καὶ σημ. 4.